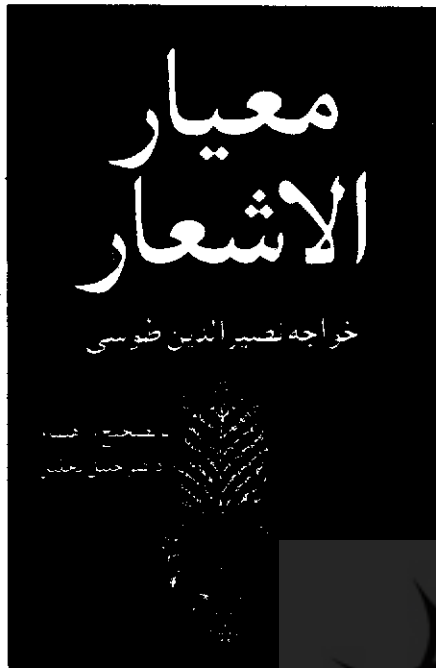

تصحیحی جدید از «معیار الاشعار»

دکتر تقی وحیدیان کامیار

شرح دیگری به زبان اردو و نسخه چاپی فوق بود. با فهرستهای اشعار و مصطلحات بر آن افزودند. البته سعی ایشان در انتشار این نسخه عکسی مشکور است، اما انتظار می‌رفت که از میان نسخ معتبر خطی موجود معیار الاشعار تنها به نسخه چاپی ۱۳۲۰ و دو شرح - که آنها نیز متعلق به دوره اخیر است - اکتفا نکنند. برای مثال، در تصحیحاتی که در آخر کتاب افزوده شده بعضی تفاوت‌های همان نسخه چاپ سنگی نیز از قلم افتاده است. فی المثل در نسخه ۷۰۲ شعری آمده به این صورت:

ای دل بتیرش بری

یا زیر جنکال عقابی

که در نسخه چاپی ۱۳۲۰ چنین نقل شده:

ای دل سراس بری

یا زیر جنکل عقابی

در فهرست تصحیحات کتاب کلماتی که در اشعار فوق با حروف سیاه ایرانیک چاپ شده نیامده است. البته تصحیح این شعر از روی نسخه چاپی و شرحها میسر نبوده است؛ اما اگر مصححان به نسخه خطی کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (مکتوب به

حاشیه:

(۱) گویا نسخه خطی ۱۱۵۹ موجود در کتابخانه مجلس، نسخه اصلی بوده است (طبق اظهار ریاست کتابخانه مجلس).

معیار الاشعار. نوشته خواجه نصیرالدین طوسی، با تصحیح و اهتمام دکتر جلیل تجلیل، انتشارات ناهید - نشر جامی، ۱۳۶۹، ۱۶۴ صفحه.

درباره وزن و قافیه شعر فارسی دو اثر بسیار ارزنده از قدیم بجا مانده است: یکی المعجم فی معاییر اشعار العجم در وزن و قافیه و نقد الشعر فارسی و دیگر معیار الاشعار در وزن و قافیه شعر عربی و فارسی. اولی نوشته عالم بزرگ بلاغت شمس الدین محمد قیس رازی و دومی تصنیف فیلسوف بزرگ خواجه نصیرالدین ابو جعفر محمد بن محمد طوسی است. هر دو کتاب بسیار مهم اند اما از نظر تصحیح و نشر سرنوشته متفاوت دارند.

المعجم را ابتدا علامه قزوینی با دقتی عالمانه و بر اساس معیارهای تصحیح متون با مقابله چهار نسخه تصحیح کرد (در سال ۱۹۰۹ میلادی) و بار دوم مرحوم مدرس رضوی آن را با چند نسخه خطی دیگر مقابله و به صورتی علمی تصحیح کرد. اما معیار الاشعار در سال ۱۳۲۰ هجری قمری از روی نسخه‌ای متأخر و با مقابله نسخه‌ای دیگر که هیچ یک نسخه مهمی نبود به صورت چاپ سنگی منتشر شد و طبیعی است که از تصحیفات و تحریفات و خطاها مصون نبود. بار دوم دکتر محمد فشارکی و جمشید مظاهری نسخه مورخ ۷۰۲ معیار الاشعار را به صورت عکسی منتشر کردند و در پایان بعضی تصحیحات را - که نتیجه مقابله این نسخه با کتاب میزان الافکار فی شرح معیار الاشعار و

نگارشها را برگزیده‌اند (ظاهراً منظور این است که رسم الخط کتاب را به رسم الخط امروز تغییر داده‌اند) و حال آنکه در روی جلد نوشته شده «با تصحیح و اهتمام...» آیا معنی «تصحیح» در این روزگار عوض شده و به تغییر رسم الخط اطلاق می‌شود؟

مصحح گرچه نوشته‌اند که هیچگونه تصرفی در نسخه عکسی نکرده‌اند (ایشان حتی تصحیحات نسخه عکسی - جز چند تا - را لازم ندیده‌اند که یادآور شوند) اما برخلاف گفته خود در چند مورد به تصحیح دست زده‌اند. مثلاً در ص ۱۴، سطر آخر نوشته‌اند: «در ذکر افاعیل عروضی موردی ملاحظه شد که بجای فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن چنین آورده است: فاعلاتك فاعلاتك فاعلاتك، و در این نگارش احتمالاً تحت تأثیر ترکی عثمانی قرار داشته که (ك) را (نون) می‌آورده‌اند [كذا]». گویا منظور این است که به جای «ن»، حرف «ك» می‌آورده‌اند و در متن کتاب (ص ۴۵) این تصحیح را اعمال کرده‌اند. اما این تصحیح نه تنها من عندی است و در هیچ يك از نسخ خطی و چاپی نیامده بلکه نظر کاملاً اشتباهی است، زیرا اولاً خواجه وزن «فاعلاتك فاعلاتن فاعلاتك» را وزنی مهمل می‌خواند و حال آنکه «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن» وزنی مهمل نیست و «رمل» نام دارد. ثانیاً «فاعلاتك فاعلاتك فاعلاتك» مربوط به دایره مؤتلفه است و زیر عنوان همین دایره نیز آمده است (ص ۴۴) و حال آنکه «فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن» مربوط به دایره مجتلبه است و در ص ۴۶ آمده است. و چگونه ممکن است وزنی که مربوط به يك دایره است در زیر عنوان دایره دیگر بیاید؟ ثالثاً «فاعلاتك» مانند دیگر افاعیل دایره مؤتلفه («متفاعلن» و «مفاعلتن») از پنج هجای کوتاه و بلند تشکیل شده (-U-U) و حال آنکه «فاعلاتن» از چهار هجای کوتاه و بلند درست شده است (-U--). رابعاً مثالی که برای وزن مهمل («فاعلاتك...») آمده با «فاعلاتن...» مطابقت ندارد: من کجا طلبم زبهر خدا بگودل (ص ۴۵). خامساً برخلاف آنچه ادعا شده فرق «فاعلاتك» با «فاعلاتن» تنها در نگارش نیست که اولی مختموم به «ك» باشد و دومی به «ن»: بلکه حرف آخر در «فاعلاتك» مفتوح است و در فاعلاتن ساکن. با این ترتیب «فاعلاتك...» که خواجه نصیر آورده کاملاً درست است و تصحیح آن به «فاعلاتن» اشتباه. به علاوه به چه علت از میان تمام کتب فارسی اعم از عروض و غیر آن این کتاب تحت تأثیر ترکی عثمانی باشد و آن هم تنها در همین يك مورد؟

چند «تصحیح» دیگر هم در این کتاب به عمل آمده است:

- ص ۸۷، س ۱۵: «بتیزیش» به صورت «بتیزیش» یعنی با تشدید آمده و حال آنکه در نسخه‌های موجود بدون تشدید است و افزودن تشدید خطاست، زیرا نه از لحاظ وزن ضرورت دارد و نه از لحاظ دیگر.

سال ۷۱۶) و نسخه خطی مسجد گوهرشاد (مکتوب به سال ۱۰۲۹) نظری می‌انداختند مشخص می‌شد که صورت صحیح شعر فوق چنین است:

ای دل به تیز آتش بری
یا زیر چنگال عقابی^۲

به هر حال مهمترین نسخ خطی معتبر از کتاب معیارالاشعار که در کتابخانه‌های مختلف موجود است و مصححان نسخه ۷۰۲ از آنها استفاده نکرده‌اند، ۷ نسخه به قرار زیر است:

- نسخه خطی مکتوب به سال ۶۷۰ که طبق نوشته مرحوم مدرس رضوی در مقدمه المعجم نزد خاندان نجم آبادی است:

- نسخه مکتوب به سال ۷۱۶ که در کتابخانه دانشکده ادبیات در دانشگاه تهران است ولی ناقص است:

- نسخه مکتوب به سال ۷۲۰ که در کتابخانه طویقیوسرای ترکیه است:

- نسخه مکتوب به سال ۱۰۲۹ که در کتابخانه مسجد گوهرشاد است:

- نسخه مکتوب به سال ۱۰۵۹ که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی است:

- نسخه مکتوب در قرن یازدهم که در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران است:

- نسخه مکتوب در قرن سیزدهم که در کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری است.

و اما چاپ جدید معیارالاشعار که مورد بحث این گفتار است، حدود شش سال پس از انتشار نسخه عکسی ۷۰۲ منتشر شده است (پاییز ۱۳۶۹). مصحح و اهتمام کننده محترم در مقدمه نوشته‌اند که «این ناچیز هیچ تصرفی در عبارات و کلمات و دیگر جهات [نسخه ۷۰۲] نکرده و فقط برای آسانی مطالعه نسل حاضر و ازگان و نگارشهایی را که بطور دقیق فهرست نمونه‌های نسخه خطی و چاپی آن را می‌آورم برگزیده‌ام [كذا] تا متعلمان را بکار آید.» (ص ۱۵).

از این قرار مصحح و اهتمام کننده با صراحت و تأکید اظهار می‌دارند که هیچ تصرفی در کتاب نکرده‌اند، فقط وازگان و

صفحه‌ای را نتوان یافت که خالی از غلط‌های متعدد باشد، غلط‌هایی که فهم عبارات را غیر ممکن ساخته یا مطلب را تغییر داده است. لذا ما فقط غلط‌های چند صفحه از کتاب را ذکر می‌کنیم، چه ذکر همه اغلاط خود در حد کتابی خواهد شد:

- ص ۲۱، س ۱۰: «مقضى» در نسخه «مقضى»
- ص ۲۱، س آخر: «الفاظ» " «الفاظ مهمل»
- ص ۲۲، س ۱: «بحسب» " «بحسب»
- ص ۲۲، س ۶: «از او مانند» " «از و مانند»
- ص ۲۲، س ۱۰: نقطه‌گذاری غلط است به این صورت: «و به قول این جماعت از اعراض و بمثابت غایت است» و حال آنکه به نقطه‌نیازی نیست. اصولاً علامت‌گذاری در خط متون جز در مواردی که نبودن آن ایجاد ابهام می‌کند جایز نیست تا چه رسد به نقطه‌گذاری غلط (در سراسر کتاب نقطه‌گذاریهای غلط بی‌اندازه است).

- ص ۲۲، س ۱۹: «باب» در نسخه «باب هم»
- ص ۲۳، س ۲: «از اقسام» " «در اعتبار» است و این اشتباه ناشی از غلط خوانی و عدم توجه به معنی بوده است.

- ص ۲۳، س ۵: «آنچه»، که طبق رسم الخط جدید باید «آنچه» باشد

- ص ۲۳، س ۱۴: «گوید» در نسخه «گویند»
- ص ۲۳، س آخر: «باشد» " «باشند»
- ص ۲۴، س ۴: «باشد» " «باشند»
- ص ۲۴، س ۱۷: «بود» " «باشد»
- ص ۲۴، س ۱۷: «از حرکات» " «حرکات»
- ص ۲۴، س ۱۸: «بعضی» " «بعضی بطبع»
- ص ۲۵، س ۴: «آن» " «آن تعلق»
- ص ۲۵، س ۵: «معانی» " «معانی از عموم علما»
- ص ۲۵، س ۱۱: «دارد» " «دارد از علم موسیقی و از استعمالش در اشعار مطلقاً تعلق به فنی خاص دارد»
- ص ۲۵، س ۱۶: «باشد» " «باشند»

حاشیه:

(۲) این بیت در کتاب رودکی، آثار منظوم، ناپ مسکو، ۱۹۵۸، ص ۴۹۹ به صورت زیر آمده است:

ای دل سزایش بری باز بر چنگل عقابی
بی تو مرا زنده نبیند من ذره‌ام تو آفتابیی
که وزن آن اشکال دارد

(۳) الوافی فی القوافی، از خطیب تبریزی، تحقیق دکتر فخرالدین قباد، سوریه، دارالفکر، ۱۹۸۸، ص ۵۴.

(۴) مفتاح العلوم، از ابویقوب یوسف سکاکی، بیروت، دارالکتب العلمیه، ص ۲۲۵.

- ص ۷۳، س ۱۶: در شعر عربی «یا حار لا ارمین منکم بداهیه»، حرف «ن» در کلمه «ارمین» با تشدید آمده و حال آنکه در نسخه اصلی و دیگر نسخ بدون تشدید است. همچنین است در کتاب الوافی خطیب قزوینی^۳. بعلاوه «ارمین» در مفتاح العلوم سکاکی^۴ بر وزن «فاعلن» گرفته شده و لذا نمی‌تواند با تشدید باشد.

- ص ۷۵، س ۲۴: در شعر عربی «تسوقها» بدون تشدید آمده و حال آنکه خلاف نسخه اصلی و مفتاح العلوم و الوافی است. بعلاوه حذف تشدید وزن شعر را مختل ساخته است.

- ص ۷۷، س ۱۰: «لانت» با «الف» و «ت» ساکن آمده و حال آنکه در نسخه اصلی هر دو مفتوح است، چنانکه در الوافی (ص ۸۲). بعلاوه این تغییر نادرست وزن شعر را مختل می‌سازد.

از این تصرفات غلط که بگذریم می‌پردازیم به این نکته که مصحح نوشته‌اند هیچ تصرفی در کتاب نکرده‌اند جز تبدیل رسم الخط قدیم به شیوه معمول امروزی. با این همه در مواردی رسم الخط قدیم تغییر داده نشده است مثلاً در:

ص ۲۳، س ۵: «آنچه» بجای «آنچه» آمده است.
ص ۳۵، س ۱: «آنک» بجای «آنکه».
ص ۳۸، س ۲۳: «چنانک» بجای «چنانکه».

در زمان مؤلف کلمه «سوم» را «سیم» می‌نوشته و تلفظ می‌کرده‌اند، اما در این کتاب این کلمه در مواردی به صورت «سیوم» (ص ۴۰، س ما قبل آخر) نوشته شده و گاه به صورت «سیم» (ص ۴۱، س ۳) و حتی به صورت سوم (ص ۴۱، س ۲) (که اختلاف تلفظ دارد) و این ناشی از عدم رعایت اصول تصحیح متون و امانت‌داری است. همزه آخر کلمات را در حالت اضافه گاهی به شیوه امروزی بدل به «ی» کرده‌اند و گاه به همان صورت اصلی (در ص ۳۴، س ۱۳) «اثناء شعر» آمده اما در ص ۳۴، س ۱۷ «اثنای شعر».

غلط‌های دیگر، اعم از غلط خواندن متن، حذف مطالب در بسیاری از صفحات، افزودن به مطالب، جابه‌جا شدن مطالب، تحریفها و تصحیفهای فراوان اعم از چاپی و املائی، اشتباهات بسیار در پاراگراف بندی و نقطه‌گذاری، به حدی است که شاید

- ص ۲۹، س ۳: «با آن» در نسخه «بازاء» [در اصل (طبق رسم الخط کتاب) بازآ]
این اشتباه ناشی از غلط خوانی متن است و حال آنکه اولاً قابل اشتباه نیست؛ ثانیاً اگر حتی به معیارالاشعار (چاپ ۱۳۲۰) هم مراجعه می‌شد این اشتباه که معنی را عوض می‌کند پیش نمی‌آمد.

- ص ۲۹، س ۶: «خاص» در نسخه «خاصه»
- ص ۲۹، س ۷: «بازآن» " «بازاء»
- ص ۲۹، س ۸: «خاص» " «خاصه»
- ص ۲۹، س ۹: «غنه» " «غنت»
مصحح در ص ۳۰، س ۲۱ آن را به همان صورت «غنت» آورده است.

- ص ۲۹، س ۱۴: «باشد» در نسخه «باشند»
- ص ۲۹، س ۱۸: «یاء» " «یا»
در همین صفحه، در س ۱۵ «یا» به صورت نسخه نوشته شده، یعنی «یا»

- ص ۲۹، س ۱۹: «اقتدا» در نسخه «ابتدا»
- ص ۳۰، س ۲: «خواننده» " «خوانند مانند»
- ص ۳۰، س ۳: «جایز» " «حرفی ساکن»
- ص ۳۰، س ۸: این پاراگراف دنباله مطلب قبل است و نمی‌یابد در پاراگراف جدید بیاید.

- ص ۳۰، س ۱۰: «فارسی» در نسخه «پارسی»
- ص ۳۰، س ۱۱: «ط و وض» " «ط و وظ»
- ص ۳۰، س ۱۲: «لفظ» " «لفت»
- ص ۳۰، س ۱۳: «حج» " «حج» (طبق رسم الخط امروز فارسی که هدف مصحح برگرداندن معیار به این خط بوده است.)

- ص ۳۰، س ۱۳: «ف» در نسخه «ف»
این حرف فاء اعجمی نامیده می‌شده و صامت دو لبی و اکدار سایشی است که در زبان عربی نبوده است و در قدیم آن را معمولاً به صورت ف نشان می‌داده‌اند.
- ص ۳۰، س ۱۳: «گ» در نسخه «گ» (طبق رسم- الخط امروز فارسی)

- ص ۳۰، س ۱۹: «قبیل» " «قبیل»
- ص ۳۰، س ۲۱: «مثلاً چنانچه» " «مثلاً چنانکه»
- ص ۳۰، س ۲۳: «و چنانچه» " «و چنانکه»
- ص ۳۰، س ۲۴: «اعجم» " «عجم»
- ص ۳۱، س ۱۰: «از قبیل» " «از قبیل»
- ص ۳۱، س ۱۳: «فرق» " «و فرق»
- ص ۳۱، س ۱۸: «بر عروضی است» " «بر عروضی نیست»

نیست»

- ص ۳۱، س ۲۱: «حروف» در نسخه «حرف»

- ص ۳۱، س ۲۵: «عروضی» " «عروضی را»

- ص ۳۲، س ۱: «ه» " «ه»

- ص ۳۲، س ۲: «بر تیمم» " «برین»

- ص ۳۲، س ۲: «ا» " «ا»

به هر حال انواع خطاها در تمام صفحات کتاب بوفور هست، مثلاً بترتیب صفحه ۳۴ شش غلط دارد، ۳۵ هشت، ۳۶ يك، ۳۷ هفت، ۳۸ هفت، ۳۹ سه، ۴۰ چهار، ۴۱ نه، ۴۲ سه غلط. (البته در این صفحه سه دایره عروضی هم هست که از نظر رسم و نقطه شروع بحور و نوشتن اسامی بحور و علامتهای عروضی اشکال دارد)، صفحه ۴۳ چهار غلط دارد، ۴۴ شش غلط و يك دایره عروضی غلط، ۴۵ پنج غلط و يك دایره غلط، ۴۶ سه غلط و يك دایره غلط و قس علیهذا تا آخر کتاب.

با اندك دقت و وسواس علمی و امانتداری این اشتباهات - که اکثر آنها در کتاب معیارالاشعار به علت علمی و فنی بودنش مطلب را نامفهوم ساخته - پیش نمی‌آمد. مثلاً در ص ۳۸ این مثال - که از سبب ثقیل (دو هجای کوتاه) - تشکیل شده آمده است: «پسر تو ز چه نشده زبی هنر که پسر (سر) تو بده ز برکت پدر تو.» و حال آنکه در نسخه ۷۰۲، ص ۹) نه کلمه «پسر» است و نه «سر» بلکه «هنر» است (در نسخه اصلی کاملاً مشخص است). کلمه «بی» هم از معنی برمی‌آید که باید «بی» باشد (نسخه بدلها نیز این را تأیید می‌کنند). بعلاوه آخر کلمه «هنر» نمی‌تواند ساکن باشد (زیرا تمام مثال از هجای کوتاه تشکیل شده است). با نگاهی به یکی از نسخه بدلها، از جمله نسخه چاپی ۱۳۲۰، مشخص می‌شود که در آخر کلمه «هنر» کلمه «تو» بوده که افتاده است: «پسر تو ز چه نشده زبی هنر [تو]، که هنر تو بده ز برکت پدر تو.»

بی‌دقتی و سهل‌انگاری در این چاپ تا بدان حد است که از صفحه ۴۶ نسخه اصلی ۲۱ سطر (معادل يك صفحه کامل چاپی حذف شده است - ص ۴۶، تمام ستون سمت چپ). در صفحه ۱۸ این کتاب از تغییرات املائی صفحات ۱۶۴ و ۱۶۵ یاد شده است و حال آنکه متن چاپی کتاب به صفحه ۱۶۰ ختم شده است. جای بسی تأسف است که در گذشته کسانی چون علامه قزوینی، همایی، فروزانفر، دکتر فیاض... با نهایت دقت و وسواس و با توجه به اصول تصحیح متون به تصحیح آثار ادبی و علمی می‌پرداختند و در این روزگار چنین کارهایی به نام تصحیح به چاپ می‌رسد.

حاشیه:

(۵) رجوع شود به علی اشرف صادقی، تکوین زبان فارسی، تهران، دانشگاه آزاد ایران، ۱۳۵۷، ص ۱۲۶.